

*Валерія Костянтинівна Антошкіна,
доцент кафедри управління
банківською безпекою
Університету банківської справи
Національного банку України,
кандидат юридичних наук, доцент*

ТЛУМАЧЕННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ НОРМ: ПОНЯТТЯ, ОСОБЛИВОСТІ, ПЕРЕДУМОВИ

Втілення цивільно-правових приписів у життя, тобто реалізація норм цивільного права, породжує необхідність з'ясування їх змісту. У той же час правильне тлумачення цивільно-правових норм є важливою і необхідною умовою їх належного застосування.

У загальній теорії права розроблено базові підходи до тлумачення норм, але вони не враховують властивостей тієї чи іншої галузі права. Отже, необхідним є вироблення таких підходів до тлумачення цивільно-правових норм, які будуть враховувати особливості самого цивільного права.

Передусім мається на увазі широта сфери дії цивільного права — від відносин фізичних осіб майнового та немайнового характеру до відносин на промисловому ринку. Це веде до обширності і складності цивільного законодавства та реалізації його норм.

На викладення норм цивільного законодавства та їх зміст значною мірою впливає те, що термінологія, яка застосовується при цьому, має глибокі історичні корені і стійкі правові традиції (ще з права Римської імперії). Римське право свого часу сформулювало як саме найменування «цивільне право», так і певну частину основних понять і термінів.

Ще одним моментом, визначальним для здійснення тлумачення, є особливості викладення нормативного матеріалу в цивільному праві, які обумовлюються методом правового регулювання, що включає визначений набір прийомів і засобів правової дії на складові предмета галузі, і має такі характеристики:

- рівність учасників цивільних відносин;
- диспозитивність багатьох норм, особливо у сфері зобов'язань;
- захист порушених прав за допомогою дії не на особу правопорушника, а на його майно (найбільш поширений спосіб захисту — компенсація — відшкодування збитків, сплата неустойки, пені, штрафу);
- надання потерпілій стороні судового захисту при порушенні прав (здійснюється у встановлених законом процесуальних формах і за участю сторін цивільних відносин або їх представників, що робить сторони більш вільними в реалізації своїх прав та їх захисті).

Необхідність тлумачення цивільно-правових норм також спричинена особливістю зовнішнього оформлення будь-яких норм права. У цьому аспекті правильною, на наше переконання, є думка С. Алексєєва про те, що необхідність тлумачення правового акта впливає з тих самих причин, які обумовлюють необхідність тлумачення будь-якої форми мови [1, с. 291–292]. З'ясування будь-якого тексту вимагає певної розумової діяльності, тобто дій із розпізнавання знакової системи — слів, речень, їх логічного зв'язку.

До цього слід додати, що норми права формуються і фіксуються через слова та їх поєднання, які використовуються законодавцем, проте «логічні форми не тотожні граматичним, логіка не зливається з граматиною» [2, с. 170].

У поєднанні цих двох аспектів виникла юридична проблема — полісемія (від грец. *πολυσημῖς* — багатозначний), коли термін цивільного права має відмінне значення в інших правових сферах. Ця проблема передусім вирішується через розміщення у цивільних нормативних актах розділів, що містять перелік термінів, де дається визначення терміна конкретно для акта, а в інших випадках він може мати інше трактування. Слід зазначити, що полісемія у цивільно-правових відносинах трапляється досить часто, що не є нормальним явищем, а робить процес правореалізації менш ефективним.

Так, згідно зі ст. 549 Цивільного кодексу України (далі — ЦК України) неустойкою (штрафом, пенею) є грошова сума або інше майно, які боржник повинен передати кредиторowi у разі порушення боржником зобов'язання. Якщо боржник зобов'язаний відшкодувати кредиторowi збитки, то залежно від співвідношення збитків і неустойки виникає штрафна, залікова, альтернативна або виняткова неустойка. Проте поняття «неустойка» у ст. 624 ЦК України в іншому сенсі (як співвідношення) не наводиться, адже законодавець не може в одному законодавчому акті дати два легальних визначення.

Отже, навіть у межах цивільного права термін «неустойка» тлумачиться з двох позицій: власне неустойка (штраф, пеня) і співвідношення між неустойкою і збитками. У той же час вказана стаття Кодексу містить три значення: саме неустойка, пеня і штраф, які також трактуються як неустойка: «Штрафом є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання»; «Пенею є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожен день прострочення виконання».

Як приклад ще можна навести трактування у цивілістиці термінів «речове право» та «право власності», які однаково використовуються у двох значеннях, та зумовлюють необхідність розгляду цих категорій в об'єктивному і суб'єктивному сенсах.

Таким чином, можна говорити про багатоаспектність трактування деяких термінів навіть у межах одного правового поля, зокрема в площині цивільного простору.

Ефективність цивільного законодавства багато в чому визначається здатністю закону адекватно регулювати процеси, що відбуваються у суспільстві, тому цивільно-правовому регулюванню, як і будь-якому правовому, властива формальна визначеність. Ясність і конкретність цивільно-правової норми має велике практичне значення. Проте для забезпечення гнучкості правового регулювання законодавець вимушений вдаватися до широкого використання такого прийому юридичної техніки, як включення у текст цивільно-правових норм оціночних понять, що призводить до необхідності адекватного тлумачення. Використання оціночних понять дає можливість суб'єкту права реагувати на відповідні соціально-значущі зміни, що відбуваються в явищах, описаних за їх допомогою, враховувати особливості відповідних правових конструкцій загалом і в кожній конкретній ситуації окремо. Проте операція з оціночними поняттями являє собою певну складність у практиці їх реалізації, у зв'язку з чим проблема використання оціночних понять цивільного права є однією з основних проблем застосування цивільного законодавства.

Дію цивільно-правових норм з оціночними поняттями не можна сприймати лише як діяльність зі створення норм права. Враховуючи те, що оціночні поняття цивільного права орієнтовані на регулювання правозастосовної діяльності, велике практичне значення має аналіз функціональних особливостей оціночних понять, що обумовлюють специфіку процесу їх застосування. Принципова особливість механізму правового регулювання з використанням цивільно-правових норм, що містять оціночні поняття, обумовлена тим, що зміст його визначається емпіричним шляхом. Використовуючи такі поняття, законодавець надає правозастосовнику свободу в їх інтерпретації шляхом наповнення змістом залежно від конкретних обставин. Адресат цивільно-правової норми з оціночним поняттям стикається з ситуацією, коли ця норма має декілька варіантів. У зв'язку з цим є актуальним аналіз механізму пізнання змісту оціночного поняття, виявлення чинників, що визначають розсуд правозастосувача. Вказане з очевидністю свідчить про необхідність вивчення питання про особливості процесу застосування цивільно-правових норм з оціночними поняттями. Серед питань, які вимагають глибокого осмислення, важливе місце займає змістовний аналіз цивільно-правових норм з використанням оціночних понять, що отримали найбільше практичне застосування, а саме — істотність, звичайність, розумність, сумлінність, виявлення їх інтерпретаційних характеристик [3, с. 5].

Процес пізнання цивільно-правової норми, як доведено під час дослідження, являє собою єдність двох взаємодоповнюючих, але не тотожних за змістом, функціями і цілями процесів: тлумачення (як системи процесів з'ясування і роз'яснення) і конкретизації.

Позиції щодо розмежування цих понять дотримується і Б. Малишев, вважаючи, що тлумачення норм права — це лише роз'яснення закону в доступніших і розгорнутіших формулюваннях, а процес конкретизації права привносить до норми закону певну новизну [4, с. 24–25].

С. Братусь й А. Венгеров також наголошують на тісному взаємозв'язку конкретизації та тлумачення права, визнаючи їх різними явищами через те, що судова практика є результатом тлумачення норм права в процесі їх застосування судом при вирішенні конкретних справ, а ці результати розкривають і поглиблюють зміст норми, конкретизують її у формі правоположень. Отже, тлумачення — необхідна передумова акта застосування закону, конкретизація — необхідний компонент цього застосування [5, с. 23].

Проте деякі автори включають до змісту тлумачення права інтерпретацію [6, с. 500–501], під якою розуміють лише визначення обсягу тлумачення. У той час як смислове значення інтерпретації набагато ширше і значною мірою кореспондує за рівнозначністю з категорією тлумачення. Так, А. Киракосян об'єднує ці поняття: «Тлумачення (*Auslegung, Deutung*), або інтерпретація (*interpretation*), — це інтелектуально-вольова діяльність, спрямована на встановлення точного сенсу правової норми, розкриття вираженої в ній волі законодавця» [7, с. 27]. На нашу думку, тлумачення норм цивільного права повинне здійснюватися через інтерпретацію принципів та елементів цивільного права, встановлення їх взаємозв'язків.

Правозастосовна невизначеність цивільно-правових норм викликає необхідність конкретизації для визначення змістовного елементу поняття. Але слід враховувати, що конкретизацію можна вважати правозастосовною лише відносно конкретної ситуації, оскільки в іншій сенс та зміст цивільно-правової норми може бути конкретизований іншим чином.

На думку О. Николайчук, конкретизація є також основним завданням й особливим правовим засобом системного тлумачення оцінної норми цивільного права [8, с. 12]. Одночасно системне тлумачення виступає одним із головних методів конкретизації, а нерідко й офіційним результатом завершеного процесу конкретизації оціночної норми. Науковець вважає, що конкретизація — це більшою мірою узагальнююче родове поняття, що означає спеціально-юридичну діяльність, яка має місце в правотворчості, правозастосуванні, в процесі інтерпретації оцінчних норм цивільного права.

Отже, з'ясування — необхідний елемент тлумачення, коли суб'єкт права тлумачить норму з метою її застосування, а роз'яснення — другий елемент, який застосовує логічно обгрунтовану аргументацію висновків, отриманих під час пізнання права.

Подальший аналіз показав, що нині не існує визначення тлумачення цивільно-правових норм. Юристи, як практики, так і теоретики, користуються переважно загальним поняттям тлумачення правової норми, виробленим теорією права, або опосередковано застосовують загальне визначення в цивільній галузі.

Так, П. Рабінович зазначає: «Тлумачення правової норми (включаючи і цивільно-правову) — це діяльність із з'ясування або роз'яснення (інтерпретації) її змісту з метою правильного застосування і реалізації останньої» [9, с. 141].

На думку В. Карабань, для науки цивільного права було б придатним те розуміння поняття «тлумачення», яке сформувалося у теорії права [10, с. 193]. Але воно, з одного боку, зводиться до з'ясування та роз'яснення змісту актів законодавства, а з другого — невиправдано ускладнюється шляхом включення до визначення цього поняття мети підвищення ефективності правового регулювання. Суб'єкт тлумачення не повинен думати про ефективність правового регулювання. У протилежному випадку він не зможе дати адекватне тлумачення акта законодавства. У сфері цивільного права особливо помітна значна різниця між положеннями акта законодавства і правовою нормою та між цими двома явищами і поняттями, які їх визначають. Це пов'язано зі складністю цивільних відносин, що практично виключає можливість повного викладення в одному положенні акта цивільного законодавства правової норми. З огляду на це науковець вважає неприйнятним запозичення наукою цивільного права традиційного для теорії права поняття «тлумачення правових норм», а прийнятним лише остільки, оскільки воно визнається менш широким поняттям стосовно поняття «тлумачення актів цивільного законодавства». Автор визначає його як виявлення положень актів законодавства, що поширюються на певні правовідносини, конструювання на їх підставі норм цивільного права, з'ясування змісту, їх обгрунтування.

Значна частина науковців під тлумаченням цивільно-правових норм розуміє з'ясування змісту норми шляхом усунення виявлених у ній неточностей і неясностей [11–12; 13, 47; 14]. Або дають визначення через обгрунтування необхідності тлумачення, наприклад, А. Діденко вважає, що про-

пес правозастосування пов'язаний як з оцінкою фактичних обставин, так і з'ясуванням змісту застосовуваних до цих обставин правових норм, яке передбачає необхідність тлумачення правових норм [15, с. 46].

Схожій позиції дотримується Е. Суханов, вважаючи, що при застосуванні конкретної норми цивільного права необхідно чітко уяснити її сенс і зміст, для чого є різні прийоми (способи) тлумачення її тексту, які допомагають усунути неясності, що виникли в його розумінні [16, с. 48].

Тлумачення права є процесом опосередкованого пізнання, яке здійснюється у формі понять, суджень, висновків тощо. Зрозуміти сенс цивільно-правової норми неможливо поза діяльністю із її пояснення, тобто розкриття змісту, так само як неможливо уявити роз'яснення цивільно-правової норми без попереднього процесу пізнання. З'ясування і роз'яснення — дві діалектично взаємопов'язані сторони процесу тлумачення. Тому в процесі роз'яснення цивільно-правових норм можуть бути використані різні прийоми і способи пізнання та інтерпретації правових норм. Зокрема, разом із вказаними раніше способами та прийомами з'ясування відносно цивільної галузі можна застосовувати: реконструювання правових норм, конкретизацію, доведення, ілюстрацію, спростування тез тощо [17, с. 16].

На початковій стадії процесу тлумачення цивільно-правових норм необхідно з'ясувати правову силу (дію) і сферу її застосування.

Так, дата введення у дію визначається в нормативно-правовому акті або згідно із загальними правилами набуття чинності нормативних актів у цивільному праві. За загальноприйнятим правилом закон зворотної сили не має, проте з цього правила, за прямою вказівкою закону, допускаються виключення. Деякі такі виключення передбачені в законах про введення у дію деяких частин ЦК України.

Узагальнюючи наведені в юридичній літературі значення тлумачення права, можна вивести такі значення тлумачення цивільно-правових норм:

1. Норми цивільного права, що містяться у нормативних актах, виражаються за допомогою формулювань, фраз, виразів, окремих слів, пов'язаних між собою за правилами мови. У зв'язку з цим потрібна розумова діяльність, щоб пізнати логічний зв'язок між ними;

2. Вкладання волі законодавця у нормативний правовий акт у галузі цивільного права відбувається за допомогою прийомів юридичної техніки з використанням спеціальної юридичної термінології, юридичних конструкцій і відсилань. Усе це говорить про необхідність володіння спеціальними знаннями у цій галузі;

3. Законодавець вимушений, видаючи норму цивільного права, формулювати її так, щоб вона регулювала широке коло відносин, які мають один і той самий характер. Це говорить про нормативність права, яка проявляється у тому, що воно має абстрактний характер. Тому під час реалізації цивільно-правових норм з'являється необхідність конкретизувати певні елементи норми, які виражені в загальній та абстрактній формі, щоб пристосувати її зміст до конкретних ситуацій;

4. Недосконалість законодавчої техніки викликає необхідність застосування процедури тлумачення;

5. Системність цивільно-правових норм обумовлює послідовність у тлумаченні — тлумачення однієї норми веде до необхідності визначення пов'язаної з нею норми, тому що істинний сенс нормативного припису, що піддається тлумаченню, буде зрозумілий тільки після розгляду взаємозв'язаних норм.

З одного боку, основні ознаки і властивості тлумачення цивільно-правових норм відображають головні галузеві особливості правового регулювання цивільних норм та інтерпретаційної діяльності і критерії встановлення неточностей та пропусків у цивільному законодавстві і процесі застосування норм цивільного права, з другого — є одночасно елементами й об'єктами тлумачення.

Загалом значення тлумачення цивільно-правових норм можна узагальнити в три послідовні напрями:

- компенсація технічних неясностей, неточностей і заповнення пропусків цивільно-правових норм;
- інтерпретація узагальнених правових понять у цілях правореалізації;
- включення до цивільно-правових норм загальноновизнаних принципів гуманності, дотримання і захисту прав людини, справедливості.

Перший напрям має місце у випадку виявлення прогалин і неточностей цивільно-правових норм, інші є загальнообов'язковими і завжди використовуються при застосуванні цивільного права.

Таким чином, тлумачення цивільно-правової норми є процесом з'ясування її змісту (сенсу) через усунення виявлених у ній незрозумілих моментів, які виникають через низку обставин, зокрема через стислість формулювань нормативно-правового акта, що обумовлено самою його природою, через появу нових суспільних відносин і життєвих фактів, що не знаходять точних словесних описів у нормативно-правових актах, тощо. Ці проблеми вирішуються за допомогою різних видів тлумачення цивільно-правових норм.

Тлумачення цивільно-правових норм є необхідним об'єктивним процесом реалізації механізму правового регламентування, перш за все забезпечуючи повне і точне розкриття функцій цивільно-правових актів та інших елементів правової системи. Воно дає змогу забезпечити вирішення цивільних справ, дотримуючись конституційних принципів.

Список використаних джерел

1. *Алексеев С. С.* Общая теория права : в 2 т. / С. С. Алексеев. — М., 1982. — Т. 2. — 360 с.
2. *Ахматов А. С.* Логические формы и их выражение в языке / А. С. Ахматов // Мышление и язык. — М., 1957. — 247 с.
3. *Лукьяненко М. Ф.* Оценочные понятия гражданского права: теоретико-правовой анализ и практика правоприменения : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.03 / М. Ф. Лукьяненко. — М., 2010. — 54 с.
4. *Малишев Б. В.* Судова практика: поняття, ознаки, структура / Б. В. Малишев // Часопис київського університету права. — 2005. — № 2. — С. 22–27.
5. *Братусь С. Н.* Понятие, содержание и формы судебной практики / С. Н. Братусь, А. Б. Венгеров // Судебная практика в советской правовой системе. — М. : Юридическая литература, 1975.
6. *Теория государства и права* / Н. Г. Александров и др. — М. : Юридическая литература, 1968. — 548 с.
7. *Киракосян А. В.* Способы толкования гражданско-правовых норм / А. В. Киракосян // Научный аспект. — 2013. — № 3. — С. 22–30.
8. *Николайчук Е. С.* Системное толкование норм гражданского права : автореф. дис. ... канд. экон. наук / Е. С. Николайчук. — Краснодар, 2014. — 18 с.
9. *Рабінович П. М.* Основи загальної теорії права і держави / П. М. Рабінович. — К. : Атіка, 2001.
10. *Карабань В. Я.* Толкование актов гражданского законодательства Украины : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / В. Я. Карабань. — Одесса, 2007. — 193 с.
11. *Гатин А. М.* Гражданское право / А. М. Гатин. — М., 2009. — 384 с.
12. *Диаконов В. В.* Гражданское право РФ (Общая часть) / В. В. Диаконов. — Allpravo.Ru, 2003. — 489 с.
13. *Сергеев А. П.* Гражданское право / А. П. Сергеев, Ю. К. Толстой. — М., 2005. — Т. 1. — 776 с.
14. *Юридичний портал* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://jurisprudence.com.ua/civilnepravo/dzherela-tsyvilnoho-prava.html>.
15. *Диденко А. Г.* Гражданское право. — Алматы : Нур-прес, 2006. — 722 с.
16. *Гражданское право : в 4 т.* / под ред. Е. А. Суханова. — М., 2008. — Т. 1 : Общая часть. — 720 с.
17. *Черданцев А. Ф.* Основные проблемы теории толкования советского права : автореф. дис. ... д-р экон. наук / А. Ф. Черданцев. — Свердловск, 1972. — 36 с.

Антошкіна В. К. Тлумачення цивільно-правових норм: поняття, особливості, передумови

Стаття присвячена проблемам тлумачення цивільно-правових норм. Визначаються особливості цивільного права та їхній вплив на процес тлумачення.

Ключові слова: тлумачення цивільно-правових норм, оціночні поняття, інтерпретація норм права.

Антошкина В. К. Толкование гражданско-правовых норм: понятие, особенности, предпосылки

Статья посвящена проблемам толкования гражданско-правовых норм. Определяются особенности гражданского права и их влияние на процесс толкования.

Ключевые слова: толкование гражданско-правовых норм, оценочные понятия, интерпретация норм права.

Antoshkina V. Interpretation of civil law: concept, features, prerequisites

This article is devoted to problems of interpretation of civil law. The paper defined the features of civil law and how they affect the process of interpretation.

Key words: interpretation of civil law, concept evaluation, interpretation of the law.

ПИТАННЯ ЄДНОСТІ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ

Однією з важливих складових побудови в Україні правової демократичної держави є запровадження ефективного та справедливого правосуддя, що відповідатиме кращим європейським і міжнародним стандартам. Відповідні передумови для цього створені Конституцією України, в якій, зокрема, людина визнається найвищою соціальною цінністю, закріплюється можливість судового захисту її прав і свобод, створена відповідна система такого захисту та проголошується панування у державі принципу верховенства права [1]. Саме через призму реалізації в судовій діяльності принципу верховенства права, складовим елементом якого виступає принцип правової визначеності, який впливає на визначення мети та змісту судових рішень, слід розглядати таке правове явище, як єдність судової практики. Однакова судова практика є важливим показником реалізації в країні конституційного принципу рівності всіх громадян перед законом і судом, що створює підвалини для усунення корупції в судовій системі та сприяє росту довіри громадян до суду і суддів.

Вважається, що саме в судовій практиці Давнього Риму з'явилася перша згадка про принцип правової визначеності — *res judicata*, переклад якого з латини означає «вирішена справа», або «справа, за якою вже винесено рішення» [2]. Аналізуючи стан справ у судовій системі України, не можна не погодитися з М. Козюброю, який звертає увагу на те, що попри набуття верховенством права характеру глобального ідеалу, єдність у його розумінні відсутня [3]. Відсутня така єдність перш за все у правозастосовній діяльності, свідченням чого є практика діяльності вітчизняних судів. Це стосується, зокрема, і прямої дії норм Конституції України при вирішенні питань судового захисту прав, свобод та інтересів громадян і юридичних осіб, підтвердженням чого може бути правова позиція колегії суддів Вищого господарського суду України, яка у своїй постанові від 16 серпня 2001 р. № 6/98-24/433 зазначила, що «посилання заявника на те, що позивачем та судом були порушені норми Конституції, є безпідставними, оскільки норми Конституції України є нормами прямої дії тільки в тих правовідносинах, які вона безпосередньо регулює. Господарські, бюджетні, податкові правовідносини, тобто правовідносини між відповідачем, податковими органами та договірними контрагентами регулюються спеціальними законами: “Про підприємництво”, “Про ліцензування певних видів господарської діяльності”, “Про металобрухт”, “Про державну податкову службу в Україні”, ЦК України, податковим законодавством тощо» [4].

Слід зазначити, що наявність у державі єдиних підходів до розгляду та вирішення судових справ є показником не тільки якості й ефективності правосуддя загалом, а й індикатором чіткості та повноти національного законодавства і невід'ємним компонентом стабільності правового регулювання правовідносин щодо захисту прав людини і громадянина у державі. Цілком справедливим є твердження, що «єдність судової практики — є одна із основних цінностей правової системи, до втілення якої повинні прагнути усі — від політиків до суддів вищих судів, якщо вони дійсно широко переконані у реальності, а не ефемерності принципу верховенства права та дбають про повагу до судової влади та про державу, що керована принципом верховенства права» [5, с. 559]. Конституційний Суд України (далі — КСУ) у Рішенні від 2 листопада 2004 р. № 15-рп у справі за конституційним поданням Верховного Суду України (далі — ВСУ) щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст. 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) зазначив, що верховенство права — «це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті перед-